

כנישתא

מחקרים על בית הכנסת ועולמו

4

בעריכת

יוסף תבורי

מכון לנדר
מרכז אקדמי, ירושלים

הוצאת אוניברסיטת בר-אילן
רמת גן

המערכת

דוד אדן-ביוביץ, בנימין בר-תקוה, אפרים חזן, יעקב שפיגל, דניאל שפרבר

הספר יוצא לאור בסיוע:

הקתדרה לתלמוד ע"ש זלמן וליאה גספר
המרכז לחקר התורה שבעל-פה ולהפצתה ע"ש נפתל-יפה
קרן בית שלום, קיוטו יפן
הקרן ע"ש עו"ד מ' אגולסקי ז"ל

מסת"ב 7-395-226-965-978

כל הזכויות שמורות לאוניברסיטת בר-אילן

אין להעתיק קובץ זה או קטעים ממנו בשום צורה ובשום אמצעי אלקטרוני,
מגנטי או מכאני (לרבות צילום, מזעור והקלטה)
ללא אישור בכתב מהמו"ל
נדפס בישראל – תש"ע
דפוס 'גרפית' בע"מ, ירושלים

נוסח תפילת שמונה עשרה בסידור ר' שלמה בן נתן ושאלת מוצאו של החיבור

אורי ארליך

בעשור האחרון התפרסמו קטעי גניזה חדשים המכילים את תפילת שמונה עשרה על פי מנהג ארץ ישראל, בשלמותה או כמעט בשלמותה.¹ סדרת פרסומים זו הכפילה² את כמות העותקים של תפילת שמונה עשרה על פי מנהג ארץ ישראל העומדים כעת לנגד עיניהם של החוקרים, והכמות המצטברת הזו מאפשרת ניתוח מקיף ומפורט יותר של פרטי נוסחיה. קטעים חדשים אלה אישרו את החלוקה ההכרחית בתחום זה בין מנהג התפילה הארץ-ישראלי לבין מנהג התפילה הבבלי, אך יחד עם זאת אפשרו הגדרות משופרות ומדויקות יותר של קווי המתאר של שני המנהגים. ריבוי החומר על לשונות התפילה הארץ-ישראלית אפשר גם לעמוד ביתר חדות על הגיוון היחסי שהיה קיים בין הקהילות השונות שהתפללו על פי מנהג זה, וכן להעמיק ולחקור את משמעות נוסחי התפילה השונים.³

העיסוק האינטנסיבי בקטעי הסידורים על פי מנהג ארץ ישראל⁴ ניזון, כמובן, מן

- 1 על פי הסדר: ע' פליישר, "קטעים מקובצי תפילה ארץ-ישראלים מן הגניזה", קבץ על יד (ס"ח), יג (תשנ"ו), עמ' 116–118, 146–150; א' ארליך, "תפילת שמונה עשרה שלמה על פי מנהג ארץ ישראל", קבץ על יד (ס"ח), יח (תשס"ה), עמ' 3–22; א' ארליך, "קטעים נוספים מתפילת שמונה עשרה על פי מנהג ארץ ישראל", קבץ על יד (ס"ח), יט (תשס"ו), עמ' 3–22; ע' פליישר, "מגילה קדומה לתפילת יום חול כמנהג ארץ ישראל", היגיון ליונה: היבטים חדשים בחקר ספרות המדרש, האגדה והפיוט, קובץ מחקרים לכבודו של פרופסור יונה פרנקל במלאות לו שבעים וחמש שנים (בעריכת י' לוינסון, י' אלבוים וג' חזן-רוקס), ירושלים: מאגנס, תשס"ז, עמ' 530–549. תודתי נתונה לגב' ורד רזיאל קרצ'מר על הערותיה למאמר זה.
- 2 סקירה על קטעי תפילת שמונה עשרה שפורסמו קודם לכן ראה ארליך, תפילת שמונה עשרה (לעיל, הערה 1), עמ' 3–4.
- 3 ראה א' ארליך, "ברכת גבורות, קדושת השם והדעת בנוסח התפילה הקדום לאור קטע חדש מסידור על פי מנהג ארץ ישראל", תרביץ, עג (תשס"ד), עמ' 555–584.
- 4 תיאור קצר של חקר התפילה על פי מנהג ארץ ישראל ראה אצל ע' פליישר, תפילה ומנהגי תפילה ארץ-ישראלים בתקופת הגניזה, ירושלים: מאגנס, תשמ"ח, עמ' 9–11. על חקר התפילה בכלל לאור גילויי הגניזה הקהירית ראה ש"ק רייף, "תפקידם של קטעי הגניזה הקהירית בחקר תולדות התפילה", כנישתא, 1 (תשס"א), עמ' 43–52.

המשיכה הטבעית אחר החריגות המפתיעה של לשונותיהם בהשוואה לנוסחאות התפילה שנשתגרו בקהילות ישראל, אשר רובן ככולן צומחות ממנהג התפילה הבבלי. חוקרים דאגו לפרסם קטעים חדשים של הסידור הארץ-ישראלי מן הגניזה גם בשל העובדה שזה המקור היחיד לחשיפת מנהג תפילה זה, וללא פרסומם המלא של הקטעים לא יתאפשר מחקר כל שהוא על נוסח ארץ ישראל הקדום. באופן פרדוקסלי זירז גם המספר המועט יחסית של הסידורים הארץ-ישראליים בגניזה את פרסומם, שכן מיצוי החומר בשטח זה קל יחסית והחוקר אינו מאבד את ידיו ורגליו בריבוי האינסופי של כתבי יד.

מנהג בבל הקדום, לעומת זאת, לא זכה לאותה עדנה, אף על פי שהוא מהווה את רובו המכריע של מצאי הסידורים בגניזה.⁵ דורות של חוקרים לא נמשכו אחריו מתוך הנחה שאין בו כדי להביא לגילויים משמעותיים בהשוואה לסידוריהם החשובים של הגאונים, רב עמרם ורב סעדיה,⁶ ולמנהגי התפילה בתפוצות ישראל. באופן פרדוקסלי הביא גם הריבוי העצום של הנוסחים, שההבדלים ביניהם נראים קטנים, לרפיון ידיים ממחקר התפילה של מנהג זה, ובוודאי מפרסום עדיו.

היה זה נפתלי וידר שקבל בגלוי על ההזנחה של חקר מנהג בבל הקדמון, והדגיש שהבנה מלאה של תולדות התפילה תושג רק אם נחזיק את שני המפתחות של עולם התפילה הקדום, של מנהג ארץ ישראל ושל מנהג בבל, גם יחד.⁷ חוקר תפילה דגול זה הרים תרומה רבה לבירור מנהג בבל הקדמון, ומאמריו מלאים בפרסומים של קטעי סידור חדשים על פי מנהג זה ובצדם ניתוח עומק של פרטי נוסח שונים המלמדים עד כמה משמעותיים יכולים להיות הבדלי נוסח קטנים. וידר גם תרם באופן מיוחד לחקר נוסח תפילת שמונה עשרה על פי מנהג בבל במאמרים מספר.⁸ יש גם לציין שווידר הוא החוקר שעשה את השימוש הרב ביותר בנוסחאות סידור ר' שלמה בן נתן, וכל זאת טרם צאתה לאור של המהדורה המודפסת.⁹

בדברים שלהלן אני מבקש להרים תרומה לחקר נוסח התפילה על פי מנהג בבל ולהציג נוסח מלא של תפילת שמונה עשרה מן הגניזה הקהירית על פי סידור ר' שלמה בן נתן, חכם בן המאה ה-12 שמקום פועלו טרם התברר סופית.¹⁰ סידורו נפוץ למדי בין המאות

5 על פי הערכה ראשונית, כ-85% מן הסידורים לימות החול שייכים למנהג בבל.

6 סידורים אלה של הגאונים מצויים בידי החוקרים כבר זמן רב במהדורות מדעיות. ראה סדר רב עמרם גאון, ערוך ומוגה על-פי כתבי-יד ודפוסים עם השלמות, שנויי-נוסחאות ומבוא בידי דניאל גולדשמידט, ירושלים: מוסד הרב קוק, תשל"ב; סידור רב סעדיה גאון, יוצא לאור על ידי י' דודזון, שמחה אסף ויששכר יואל, ירושלים: מקיצי נרדמים, תש"א.

7 ראה נ' וידר, "לחקר מנהג בבל הקדמון", תרביץ, לז (תשכ"ח), עמ' 135, נדפס בשנית בתוך וידר (להלן, הערה 8), עמ' 13.

8 על כל זה ראה בתוך שני הכרכים של קובץ מאמריו: התגבשות נוסח התפילה במזרח ובמערב, ירושלים: מכון בן-צבי, תשנ"ח.

9 ראה על פי המפתח אצל וידר (לעיל, הערה 8), "שלמה בן נתן מסג' למסה", כרך ב, עמ' 851–852.

10 ראה י' טובי, "סידורו של ר' שלמה בן נתן מסג' למסה: עיונים ראשונים", יד להימן: קובץ מחקרים לזכר א"מ הברמן (בעריכת צ' מלאכי), לוד: מכון הברמן למחקרי ספרות, תשמ"ד, עמ' 345–360; ש' צוקר וא' ווסט, "מוצאו המזרחי של סידור ר' שלמה בר' נתן וייחוסו

השלוש עשרה והחמש עשרה במזרח,¹¹ וכמה מאות דפים ממנו נערמו בגניזה הקהירית. לפני קרוב לחמש עשרה שנה הוציא לאור שמואל חגי את סידורו של חכם זה על פי שני כתבי יד מקיפים: כ"י אוקספורד Ms. Poc. 262 (קטלוג נויבויאר 896) וכ"י וטיקן Ms. Ebr. 497.¹² על פי עדות הסופר נעתק כ"י אוקספורד בשנת 1203 מסידור בכתיבת ידו של ר' שלמה בן נתן עצמו, ולפיכך יש לראות בו עדות נוסח מובחרת.¹³ אולם כתב יד אוקספורד חסר במקומות אחדים, ביניהם רוב סדר תפילות החול, כולל תפילת שמונה עשרה וחלק גדול מפרק השבת. את החלק הזה במהדורה השלים חגי על פי כ"י וטיקן שהוא כתב היד היחיד מחוץ לגניזה שכולל חלק זה של הסידור. אולם במקום אחר¹⁴ הראיתי שלא זו בלבד שנוסח התפילה בכ"י וטיקן משובש, אלא שהוא ככל הנראה גם עותק מאוחר באופן יחסי, ולאורך השנים עובד נוסחו והתרחק מן הנוסח המקורי של הסידור. בדיקה יסודית יותר של תפילת שמונה עשרה מלמדת שנוסח כ"י וטיקן שונה באופן ניכר מכל עדויות הגניזה של הסידור, ולשון התפילה שבו מעידה על זיקה לנוסח התפילה שבמנהג פרס. כדי לעמוד, אפוא, על נוסח תפילה מרכזית זו בסידור רשב"ן יש להעמיד את לשונה על עדויות מן הגניזה הקהירית.

שאלת זיהויים של דפים בודדים מן הגניזה כשייכים לעותק של סידור רשב"ן אינה פשוטה. בשלב ראשון של המחקר אין להסתמך על לשון התפילות עצמן, העלולות להשתנות ממעתיק למעתיק, אלא יש להישען על לשון ההוראות של הסידור שאותן בדרך כלל לא העזו המעתיקים לשנות, וכל שכן להמירן בהוראות אחרות. קביעה זו אמורה גם ביחס לכ"י וטיקן של הסידור. לגבי תפילת שמונה עשרה ניתן להיעזר בעיקר בהוראות התפילה של שחרית, שכן רשב"ן רשם את התפילה בשלמותה רק בתפילה זו ובשאר תפילות החול הזכיר את אמירתה בלבד.¹⁵ מאידך גיסא, לגבי הברכות הראשונות והאחרונות של התפילה ניתן להיעזר במקומות נוספים בסידור המכילים קטעים מתפילות החגים.¹⁶ לפני תפילת שמונה עשרה בשחרית, מיד לאחר ברכת הגאולה,

המוטעה לצפון אפריקה", קרית ספר, סד (תשנ"ב-תשנ"ג), עמ' 737–750.

11 במונח "מזרח" כוונתי לאזורים שבין בבל במזרח לבין מצרים, ולעתים גם חלקים מצפון אפריקה, במערב.

12 סידור רבינו שלמה ברבי נתן זצ"ל, אב בית דין מן העיר סיג'ילמסה המכונה גם אלגבאלי, יוצא לאור בתרגום עברי בצירוף מבוא והערות על ידי שמואל חגי, ירושלים: הוצאת המחבר, תשנ"ה. המחבר מודיע במבוא (עמ' 4–5) שעיקר המהדורה מושתת על כ"י אוקספורד, ובמקומות שכתב היד חסר נעשתה השלמה על פי כ"י וטיקן. כן עשה המחבר שימוש מזדמן בעדי נוסח אחרים. יש להצטער על כך שהמהדיר לא פירט על אילו כתבי יד הסתמך במקומות השונים בסידור.

13 ראה על כך טובי (לעיל, הערה 10), עמ' 348, וכן צוקר (לעיל, הערה 10), עמ' 738.

14 "The contribution of Geniza texts to the study of Siddur Rabbi Solomon ben Nathan", *Genizah Studies in Honour of Stefan C. Reif* (eds. S. Bhayro, R. Jefferson and B. Outhwaite), (to be published, 2010)

15 כך עולה מכתב יד וטיקן, וכך נהגו גם רב עמרם ורב סעדיה בסידוריהם וכן רבים ממעתיקי הסידורים שבגניזה. יוצא מן הכלל הוא כ"י ד, וראה הערה 18.

16 משתי הסיבות האלה רב יותר התייעוד על שלוש הברכות הראשונות ושלוש הברכות האחרונות.

רשב"ן מקדים את ההוראה הקצרה הזו: "ויקף יצלי באכ'לאץ ניה וקר צף קדמיה", ותרגומה: "ויקום להתפלל בכוונה טהורה כשרגליו ישרות".¹⁷ כך מובא בכ"י וטיקן, ובלשון הזו כמעט במדויק בשבעה קטעי גניזה.¹⁸ ההוראה הזו כלשונה ייחודית לעותקים של סידורי רשב"ן, ונראה שר' שלמה בן נתן הוא הראשון שמכניס לסידור הוראת תפילה קצרה הנוגעת לכוונה.¹⁹ בסיום התפילה, לאחר "המברך את עמו ישראל בשלום. יהיו לרצון אמרי פי והגיון לבי לפניך ה' צורי וגאלי", באה ההוראה הבאה:

תם יאכ'ר אלי ורה ג כ'טואת והו סאג'דא. תם יסלם עלי יסארה אולא ת'ם עלי ימינה והד'א הו אלסלאם אנמא הו באלסג'וד פקט: ת'ם יסג'ד עלי אלארץ ויקר (כ) <ד>נובה בין ידיה רבה ג'מלה בגיר תפציל.

תרגום: אחר כך יפסע אחורה שלוש פסיעות בכריעה. ויתן שלום קודם לשמאלו, אחר לימינו; ושלום זה הוא בכריעה בלבד. אחר ישתחוה על הארץ ויודה בחטאיו לפני אדונו, בהכללה ולא בפירוט.²⁰

לשון זו מובאת מתוך כ"י וטיקן ומצויה בשינויים קטנים בעוד ארבעה קטעי גניזה, וגם היא ייחודית לסידור רשב"ן.²¹ לאחר הנחיה קצרה זו בא "סדר הוידוי".

בעזרת סימני ההיכר האלה זוהו למעלה מחמישה עשר קטעי גניזה של סידור רשב"ן הכוללים חלקים של תפילת שמונה עשרה,²² מתוכם קטע אחד השמור בספרייה הבריטית ומכיל את תפילת שמונה עשרה במלואה. נוסח מלא נוסף של תפילת שמונה עשרה שוחזר על ידי צירוף של חמישה קטעי גניזה, כולם מספריית האוניברסיטה שבקמברידג', ואולם נותר בעותק זה חסר של מילים אחדות. רוב הקטעים שמשמשים בחילופי הנוסח מביאים את לשון התפילה של חול. על אלה הוספתי גם שני קטעים המביאים את הלשון המלאה של הברכות הראשונות או האחרונות מתפילת ראש השנה. בהמשך יועתק נוסח תפילת השמונה עשרה על פי

אך ראה על כך סביב הערה 62.

17 תודתי למר יונתן מרוז על הסיוע בתרגום הערבית.

18 כתבי היד שסימוניהם להלן: א ב ג ד ו ח כ. יוצא מן הכלל הוא כ"י ד שמביא את לשון ההוראה הזו ואת לשון העמידה בתפילת הערבית ליום חול, וראה עליו להלן.

19 סידורים רבים אחרים נותנים הוראה להתפלל בעמידה או בעמידה ברגלים צמודות, ובמספר מועט מהם הוראה להתפלל בלחש או בעצימת עיניים, אך רשב"ן הוא כמעט היחיד שרושם בסידורו הוראה קצרה על תפילה בכוונה. (רק בכ"י T-S NS 158.111 מצאתי הוראה על תפילה בכוונה בלשון שונה במקצת מזו של רשב"ן.) רב עמרם (לעיל, הערה 6, עמ' כא–כב) ורב סעדיה (לעיל, הערה 6, עמ' כט–ל) כוללים, כמובן, את עניין הכוונה במסגרת הוראות התפילה המפורטות בתוך סידוריהם, אך לא כדרכו של רשב"ן בהנחיה קצרה ושימושית למתפלל בראש התפילה.

20 את סוף הפסקה הזו תרגם שמואל חגי באופן שונה, כנראה מחמת שיבוש בפענוח הכתוב.

21 כך בכ"י לונדון ובכתבי היד אטי, על פי הסימונים שלהלן. גם כאן הסתפק רשב"ן בהוראות תמציתיות כדרך הסידורים לשימוש שוטף בהשוואה לאריכות הלשון שנקטו רב עמרם ורב סעדיה.

22 שניים מכתבי היד מצטרפים לקטע אחד הלקוח מתפילת ראש השנה. קטעי התפילה הנדונים כאן נאספו במפעל התפילה, מיסודה של האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים.

כתב היד מן הספרייה הבריטית, ולאחריו חילופי הנוסח מקטעים נוספים.²³

תיאור כתבי היד

גוף הטקסט מועתק מתוך כתב יד לונדון, הספרייה הבריטית Or. 12378.6, הכולל שלושה דפים. בדף הראשון מועתק חלק מפסוקי דזמרא, מאמצע פסקת "יהי כבוד" ועד לתחילת פרק קמז בתהלים. לאחר חסר של דפים אחדים באים שני דפים הכוללים את כל תפילת שמונה עשרה של שחרית, למעט שלוש המילים הראשונות.²⁴ הקטע מסתיים בפסקת הוראות ולאחריה תחילת התחנון. כתב היד מתואר בקטלוג בית הספרים הלאומי בירושלים. ד"ר עדנה אנגל אפיינה את טיפוס כתב היד כמזרחי בינוני, ושיערה שהוא נעתיק בין השנים 1200–1400.²⁵

חילופי הנוסח הובאו מתוך כתבי היד האלה:²⁶

א כ"י קמברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 153.9 ; T-S AS 103.104 ; T-S AS 103.277 ; T-S AS 105.103 ; T-S AS 103.292. קטע בן ארבעה דפים רצופים מתפילת שחרית ליום חול, מסוף ברכת הגאולה שלאחר קריאת שמע ועד לאמצע "קדושה דסידרא". הגיליון החיצוני מבין השניים שרד במצב טוב באופן יחסי, אך לעומתו, הגיליון הפנימי הורכב מארבעה שרידים שונים שקריאתם קשה. כתב יד זה מביא, אפוא, את נוסחה המלא של תפילת שמונה עשרה למעט מילים בודדות שניתנות להשלמה בקלות. בשלוש הברכות "בונה ירושלים" עד "שומע תפילה" רק כ"י זה עומד לצדו של כ"י לונדון. נכתב בכתיבה מזרחית בינונית, סביב המאה ה-13.

ב כ"י ניו יורק, בית המדרש לרבנים באמריקה ENA 694.5-6. קטע בן שני דפים רצופים מתפילת השחרית ליום חול, מאמצע ברכת הגאולה שלאחר קריאת שמע ועד לסוף ברכת הצדיקים. הדפים קרועים בצדם האחד ובתחתיתם וכמעט בכל לשון הברכות היה צורך בהשלמות של מילים אחדות. את לשונן של ברכת הגבורות וברכת השנים לא ניתן היה לשחזר בוודאות מספקת, ולפיכך לא הובאו חילופי הנוסח לברכות אלה מכתב יד זה. נכתב בכתיבה מזרחית בינונית, בין השנים 1200–1300.

ג כ"י ניו יורק, בית המדרש לרבנים באמריקה ENA 694.8. קטע בן דף אחד, מסוף ברכת הגאולה שלאחר קריאת שמע של שחרית ועד לתחילתה של ברכת קיבוץ גלויות. הדף קרוע בשוליו וקריאתו קשה, אך ניתן היה לשחזר את לשון הברכות בסבירות גבוהה מלבד חלק מברכת הגבורות וברכת קדושת השם, והן לא תובאנה במסגרת חילופי

23 בדברים להלן בנוסח ברכת ההודאה נעשה שימוש גם בנוסח הברכה הבא בתוספת 'על הנסים' בדיון על תפילת החנוכה.

24 בהעתקה שלהלן מובא דף זה בקיצור בלבד. הדף פותח בפסוק 'עצו עצו ותפר' שאינו קיים בנוסחי 'יהי כבוד' בסידורים המקובלים. אך משפט זה בא בהרבה העתקות של סידורים מזרחיים עתיקים. ראה לדוגמה בסידור רס"ג, עמ' לג ובסידור ר' שלמה ברבי נתן, עמ' י.

25 שאר הנחונים הפליאוגרפיים המעטים המובאים כאן ניתנו גם הם בידי ד"ר עדנה אנגל, והיא מדגישה שתיארוך כתבי היד נעשה בהערכה ראשונית בלבד. תודתי נתונה למר אבי שמידמן על שהסב את תשומת לבי לכתב יד זה.

26 לא צוינו חילופי נוסח של כתיב מלא או חסר, וגם לא צוינו צורות כתיב חריגות.

הנוסח. נכתב בכתיבה מזרחית בינונית, בין השנים 1100–1300.

ד כ"י קמברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 150.17. קטע בן שני דפים לא רצופים. הדף הראשון מסוף ברכת הפסוקים שלאחר קריאת שמע של ערבית ועד לאמצע ברכת הצדיקים, והדף השני מכיל הוראות להבדלה ואת עיקרי נוסחה, ולאחריהן הוראות הנוגעות לתפילת שמונה עשרה. סדר חלקיו של קטע זה שונה מן המתועד בסידור הנדפס, ונראה שהוא "עיבוד" של סידור רשב"ן.²⁷ העובדה שכתב היד מביא את נוסח שמונה עשרה בתפילת הערבית מעידה אף היא שעותק זה אינו שומר בקפדנות על מבנה הסידור המקורי. גם לשון התפילה בו סוטה באופן ניכר מן המצוי בשאר העדים בכמה מן הברכות. אף על פי כן נכללו לשונות קטע זה, מברכת אבות עד אמצע ברכת הצדיקים, במסגרת חילופי הנוסח. נכתב בכתיבה מזרחית (ייתכן פרס/עירק) בינונית, בין השנים 1200–1300.

ה כ"י אוקספורד, ספריית הבודליאנה, Poc. 262 (קטלוג נויבויאר 896), הוא כתב יד מובחר ששימש מקור עיקרי למהדורה הנדפסת.²⁸ כ"י זה חסר את תפילת שמונה עשרה, על כן הובאו חילופי נוסח מלשון הברכות הראשונות והאחרונות של תפילת הערבית לראש השנה (לאחר הוצאת התוספות המיוחדות לימים הנוראים והתעלמות מן החתימה המיוחדת לברכת קדושת ה' בימים אלה), מלבד ברכת העבודה שהובאה שם בקיצור (עמ' 34–35א, מהד' דפוס, עמ' מד–מו). לשון ברכת העבודה ששימשה בחילופי הנוסח נלקחה מנוסח הברכה שהובא בתפילת חול המועד סוכות (דף 59, מהד' דפוס, עמ' סט).

ו כ"י קמברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 154.18. קטע בן שני דפים לא רצופים מתפילת השחרית ליום חול. בדף הראשון סוף פסוקי דזמרה, ובדף השני מסוף ברכת הגאולה שלאחר קריאת שמע ועד לסוף ברכת הגאולה של תפילת שמונה עשרה. נכתב בכתיבה מזרחית בינונית, בין השנים 1150–1300.

ז כ"י קמברידג', ספריית האוניברסיטה T-S H 8.14; לונדון, הספרייה הבריטית Or. 5557 Z 23-24. ארבעה דפים רצופים בחלקם מסדר התפילות לראש השנה. בשני הדפים הראשונים באות הוראות לתקיעת השופר. בשני הדפים האחרונים תפילת הערבית מראשיתה ועד לקידוש שלאחר העמידה.²⁹ בחילופי הנוסח נעשה שימוש בלשון ברכת הגבורות וקדושת השם ובלשון שלוש הברכות האחרונות לאחר הוצאת התוספות המיוחדות לימים הנוראים. בלשונה של ברכת אבות יש חסר גדול, ולא ניתן היה להשלימו בוודאות מספקת. נכתב בכתיבה מזרחית מרובעת למחצה, בין השנים 1050–1250.

ח כ"י קמברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 156.105. דף אחד מתפילת השחרית ליום חול, מסוף ברכת הגאולה שלאחר קריאת שמע ועד לתחילת ברכת קדושת השם.

27 במונח "עיבוד" אני מכוון לסוג תופעה שעליה דיבר נ' וידר ביחס לעיבודים של סידור רס"ג לשם נוחות המשתמש. ראה את מאמרו "עיבודי סידור רס"ג והתאמתו לשימוש נוח – אופיי ומגמתו של הסידור", בתוך וידר (לעיל, הערה 8), עמ' 561–618.

28 ראה על כתב יד זה לעיל, סביב הערה 13. כתב יד זה אינו מן הגניזה הקהירית, אך מפאת חשיבותו נכלל באפרט חילופי הנוסח.

29 מקביל למהדורה הנדפסת (לעיל, הערה 12), עמ' מא–מו.

לשונן של שתי הברכות הראשונות של תפילת העמידה שימשה במנגנון חילופי הנוסח. נכתב בכתיבה מזרחית בינונית, בין השנים 1100–1300.

ט כ"י קמברידג', ספריית האוניברסיטה T-S 13 H 1.3 ; T-S NS 157.134. שני דפים רצופים מתפילת השחרית ליום חול, מחתימת ברכת העבודה של תפילת שמונה עשרה ועד סוף קדושה דסדרא; הוראות לחזרת הש"ץ של העמידה; קדושה וברכת כהנים. מקטע זה נרשמו חילופי הנוסח משתי הברכות האחרונות. נכתב בכתיבה מזרחית בינונית, בין השנים 1200–1350.

י כ"י קמברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 150.44. שני דפים רצופים מתפילת השחרית ליום חול, מתחילת ברכת ההודאה ועד לתחילת התחנון. לשונן של שתי הברכות האחרונות שימשה במנגנון חילופי הנוסח. נכתב בכתיבה מזרחית בינונית, בין השנים 1200–1400.

כ כ"י קמברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 271.64. דף אחד מתפילת השחרית ליום חול, מתחילת ברכת הגאולה שלאחר קריאת שמע ועד לאמצע ברכת הגבורות. לשון ברכת אבות שימשה במנגנון חילופי הנוסח. נכתב בכתיבה מזרחית בינונית, בין השנים 1200–1400.

כתב יד לונדון, הספרייה הבריטית Or. 12378.6

[1א-ב] עוצו עצה ותופר [...] מספר לכוכבים לכולם ---.

1. [ברוך אתה יי] [2א] אלהינו ואלהי אבותינו אלהי אברהם אלהי יצחק ואלהי יעקב האל הגדול הגבור והנורא אל עליון גומל חסדים טובים וקונה הכל וזוכר חסדי אבות ומביא גואל לבני בניהם למען שמו מלך רחמן עוזר מושיע ומגן ברוך אתה יי מגן אברהם.

2. אתה גבור לעולם יי מחיה מתים אתה רב להושיע מוריד הטל מכלכל חיים בחסד מחיה מתים ברחמים רבים רופא חולים וסומך נופלים ומתיר אסורים ומקיים אמונתו לשיני עפר מי כמוך בעל גבורות ומי דומה לך ממית ומחיה ונאמן אתה להחיות מתים ברוך אתה יי מחיה המתים.

3. אתה קדוש ושמך קדוש וקדושים בכל יום יהללוך סלה ברוך אתה יי האל הקדוש.

4. אתה חונן לאדם דעת ומלמד לאנוש בינה חנינו מאתך דעה ובינה והשכל ברוך אתה יי חונן הדעת.

5. השיבנו אבינו לתורתך וקרבינו מלכינו לעבודתך והחזירנו בתשובה שלימה רצויה לפניך ברוך אתה יי הרוצה בתשובה.

6. סלח לנו אבינו כי חטאנו מחול לנו מלכנו כי פשענו כי אל טוב וסלח אתה ברוך אתה יי [2ב] חנון ומרבה לסלוח.

7. ראה בעניינו וריבה ריבינו וקנא קנאתינו וגאלינו מהרה למען שמך ברוך אתה יי גואל ישראל.

8. רפאינו יי אלהינו ונרפא הושיענו וניושעה והעלה רפואה³⁰ לכל מכותינו לחיים כי אל רופא נאמן ורחמן אתה ברוך אתה יי רופא חולי עמו ישראל.

9. ברך עלינו יי אלהינו את השנה הזאת בכל מיני תבואתה לטובה וברכה כשנים הטובות ושבעינו מטובה ותהא אחריתה שובע ושלום וברכה ברוך אתה יי מברך השנים.
10. תקע בשופר גדול לחירותינו ושא נס לקיבוץ גליותינו וקבצנו יחד³¹ אל נוה קדשך ברוך אתה יי מקבץ נרחי עמו ישראל.
11. השיבה שופטינו כבראשונה ויועצנו כבתחלה וצדקינו כמשפט ברוך אתה יי מלך אוהב צדקה ומשפט.
12. למשומדים אל תהי תקוה ומלכות זדון מהרה תעקר ותשבר בימינו והנצרים והמינים כרגע יאבדו וכל אויבי עמך וצורריהם מהרה יכרתו וישברו ברוך אתה יי שובר רשעים ומכניע זדים.
13. על הצדיקים ועל החסידים ועל גירי הצדק [א3] ועל פליטת עמך בית ישראל יהמו רחמך יי אלהינו ותן שכר טוב לכל הבוטחים בשמך באמת ושים חלקינו עמהם ולעולם לא נבוש כי כך בטחנו ברוך אתה יי משען ומבטח לצדיקים.
14. רחם יי אלהינו עלינו על ישראל עמך על ירושלם עירך ועל היכלך ועל מעון[נ]ך ועל ציון משכן כבודך ובנה את ירושלם בנין עולם ברוך אתה יי בונה ירושלם.
15. את צמח דויד עתה תצמיח וקרנו תרום בישועתיך ברוך אתה יי מצמיח קרן ישועה.
16. שמע קולנו יי אלהינו וחוס וחמול ורחם עלינו וקבל ברחמים ורצון את תפלתנו וריקם מלפניך אל תשיבנו ושמע נאקתנו כאשר שמעת נאקת אבותינו כי אל שומע תפלתנו ותחנונינו אתה ברוך אתה יי שומע תפלה.
17. רצה יי אלהינו בעמך ישראל ובתפלתם שעה והשב עבודה לדביר בתיך ואשי ישראל ותפלתם מהרה באהבה תקבל ברצון ותהיה לרצון תמיד עבודה³² ישראל עמך ותחזינה עינינו בשובך לנוך לציון כמאז ברחמים ברוך אתה יי המח[זי]ר שכינתו לציון.
18. מודים אנחנו [ב3] לך שאתה הוא יי אלהינו ואלהי אבותינו על טובותיך אשר מעולם ועל חסדיך ורחמיך אשר מימי קדם ועל חיינו המסורים בידך ועל נשמותינו מלכנו הפקודות לך ועל נסיך וטוביך שבכל עת ערב ובקר ועל כולם יתברך ויתרומם שמך וזכרך מלכנו לעולם ועד כל החיים יודוך סלה באמת אל ההודיות ברוך אתה יי הטוב שמך ולך נאה להודות.
19. שים שלום טובה וברכה חסד ורחמים עלינו וברכינו כולנו כאחד באור פניך כי ממאור פניך נתתה לנו תורה וחיים אהבה וחסד צדקה ורחמים וטוב בעיניך לברך את עמך ישראל בכל עת בשלום ברוך אתה יי המברך את עמו ישראל בשלום.
- יהיו לרצון אמרי פי והגיון לבי לפניך יי צורי וגואלי.
- ת'ם יתאכ'ר אלי ורא ג' כ'טא והו סאג'דא. ויסלם עלי יסארה ת'ם עלי ימינה והד'א אלסלאם אנמא הו באלסג'וד פקט. ת'ם יסג'ד עלי אלארץ' ויקר בד'נובה ג'מלה מן גיר תפציל.
- והד'א תרתיב אלוידוי.
- רחום וחנון חטאנו לפניך רחם עלינו. אב הרחמן חטאנו לפניך רחם עלינו ---

31 נראה שיש להשלים כאן "מארבע כנפות הארץ", ראה בדיון להלן.

32 צריך להיות "עבודת", ראה חילופי הנוסח.

חילופי הנוסח לתפילת שמונה עשרה

מקרא: נ' = נוסף, ח' = חסר, ק' = קרוע. מילים מאת המהדיר נרשמו בפיזור. בראש כל ברכה צוינו בסוגריים כתבי היד הנוספים על כ"י לונדון, הנכללים במסגרת חילופי הנוסח.

1. (אבגדהוחכ) וזוכר[זוכר אדוּחכ, ק' בג. למען שמו] ח' אדהו, ק' ב, נ' באהבה כ. מלך רחמן] נכתב על המילה באהבה שנמחקה, מכאן עד סוף הברכה ק' ב, נ' חי כ.
2. (אדהוזח) מוריד הטל[ח' אד. רופא חולים וסומך נופלים] סומך נופלים ורופא חולים ד, ח' סומך נופלים ח. ומתיר אסורים] נ' ומשען לאביונים אדה. מי כמוך ... ומחיה[ח' הז ובמקומו תוספת לימים נוראים.
3. (אבדהוז) ושמך קדוש[נ' וזכרך קדוש ד.
4. (אבגדו) ובינה[בינה ג, ק' ב.
6. (אבגדו) פשענו[נ' כך ד.
7. (אבגדו) ראה[נ' נא ד. וקנא קנאתנו[ח' בגדו.
8. (אבגד) אלהינו[ח' אב. וניושעה] נ' כי תהלינו אתה ד. רפואה[נ' שלמה בגד, נ' שלמה נכונה א. נאמן ורחמן[רחמן ונאמן ד, ק' ב.
9. (אגד) הזאת[ח' ד, ק' א. תבואתה] ותן ברכה והצלחה בכל מעשה ידינו וברכה עלינו כברכת השנים הטובות ד. לטובה[ח' א. ושלום וברכה[ח' וברכה א.
10. (אבד) לקיבוץ גליותינו[לקיבוצנו ב. וקבצנו יחד[ח' ד, נ' מארבע כנפות הארץ אבד.
12. (אבד) תקוה[נ' והמנים והמלשנים כולם כרגע יאבדו וכל אויבי עמך יכרתון ומלכות זדון תעקר ותשבר ותכניע בימינו וכו' ד. מהרה[ח' א. רשעים] נ' בגיליון אויבים א.
13. (אבד) ועל פליטת עמך בית ישראל[ק' ב, ח' ד. בית[ח' א.
14. (א) ועל היכלך ועל מעונך[ח' א. בנין עולם] נ' מהרה בימינו א.
15. (א) עתה[מהרה א.
16. (א) יי אלהינו וחוס וחמול[ח' א. וריקם מלפניך אל תשיבנו[ח' א.
17. (אהז) שעה[ח' א. באהבה[ח' אהז. ותהיה[ותהא אה. עבודה[עבודת אהז.
18. (אהזטי) מלכנו[ח' אהי. וטוביך[נ' ורחמיך וחסדיך ה. וזכרך מלכנו[ח' א.
19. (אהזטי) עלינו[ח' זטי, נ' ועל ישראל עמך ה. וברכינו[נ' אבינו יה. באור[במאור ט. לנו[נ' יי אלהינו אזטי, נ' יי ה. ורחמים[נ' ברכה ושלום אזי. ישראל[יי ה. עת בשלום] נ' ושים שלום על ישראל לעולם ועד (תוספת לימים נוראים) ברוב עז ושלום ז.

עיונים בנוסח התפילה

בחינה של מדור חילופי הנוסח מלמדת שכל עדי הנוסח של סידורי רשב"ן מן הגניזה, למעט כ"י ד, קרובים בלשונם זה לזה. מצטרפת לכך עדותו של כ"י אוקספורד (ה) המביא את לשונות הברכות הראשונות והאחרונות של העמידה. עדות מצטברת זו מאפשרת להעמיד נוסח של תפילת שמונה עשרה שהוא קרוב למה שיצא מתחת ידו של

ר' שלמה בן נתן. אין בדבריהם אלה כדי לבטל את ההבדלים האחדים שיש בין כתבי היד, וכל מי שמכיר את הסידורים מן הגניזה אינו יכול לצפות לקרבה רבה יותר בין כתבי היד. יש לקחת בחשבון גם את העובדה שסידור מקיף זה שימש בוודאי יחידים וקהילות במקומות שונים ובזמנים שונים, והסופרים דאגו לעתים לעדכן את נוסחי התפילות על פי המקובל במנהגם. זה ההסבר לשונותו הרבה של כ"י וטיקן Ms. Ebr 497 בהשוואה לנוסח התפילה הרווח בגניזה המובא כאן.³³ משפט זה אמור, לדעתי, גם לגבי שריד הגניזה ד, שכאמור הוא מעין "עיבוד" של הסידור. לאמתו של דבר גם סופר כ"י אוקספורד עמד בפני העובדה שנוסח התפילה שממנו העתיק אינו תואם במדויק את נוסח התפילה שנהג במקומו. אולם הוא לא העז לשנות מכתב היד שהיה מונח לפניו, שהוא כאמור עצם כתב ידו של ר' שלמה בן נתן,³⁴ ועל כן הוצרך להוסיף בסוף כתב היד מעין נספח ובו נוסחי תפילה מעודכנים על פי מקומו וזמנו.³⁵

השוואה ראשונית של נוסח תפילת שמונה עשרה בסידור רשב"ן למאות הממצאים האחרים של נוסח תפילת שמונה עשרה מן הגניזה מלמדת שהסידור שייך למרחב נוסח התפילה על פי מנהג בבל, שהיה נפוץ במזרח בשכבה המייצגת את המחצית השנייה של תקופת הגניזה (מאות 12–15).³⁶ השוואה זו גם העלתה שלא נמצאה קרבה מיוחדת בין נוסח תפילת שמונה עשרה בסידור זה לבין קטעי הגניזה שניתן היה לאפיין אותם כשייכים למרחב הגאוגרפי של צפון אפריקה או כשייכים למנהג ספרד.³⁷ עיון שיטתי ומדוקדק יותר בפרטי לשון התפילה מאפשר לעמוד על הבחנות נוספות וחדות יותר בין לשון הסידור הזה לשאר לשונות הסידורים שבגניזה. עיון זה מאפשר גם מציאת נוסחי תפילה שהם קרובים לנוסח סידור רשב"ן, ובכך להבחין בין ענפי משנה של המנהג הבבלי המזרחי שסידור רשב"ן משתייך אליו. להלן נדון בנוסחן של ברכות אחדות כדי לעמוד על קווי הייחוד של לשון התפילה בסידור רשב"ן, וכן כדי לבחון את מקומו של ענף נוסח זה בתוך מה שמסתופף תחת הכותרת הכללית מדי "מנהג בבל".

בברכת אבות גורסים כ"י לונדון וכתבי היד בג את הלשון החריגה "למען שמו" בלבד, ללא התוספת השגרתית "באהבה".³⁸ לעומתם, כ"י אוקספורד ושלוש קטעי גניזה אינם

33 ראה לעיל, סביב הערה 14.

34 ראה לעיל, סביב הערה 13.

35 ראה 224 ע"א – 237 ע"ב בכתב היד, מהד' שמואל חגי (לעיל, הערה 12), עמ' רמג ואילך.

36 השווה את לשון התפילה המובאת כאן לענפי הנוסח ה"בבליים" בספרו של י' לוגר, תפילת העמידה לחול על פי הגניזה הקהירית, ירושלים: אורחות, תשס"א. בין הסידורים שנבדקו באופן שיטתי כלול כתב יד ט (הקטע הראשון ללא הצירוף עם הקטע השני, מספר נח, אצל לוגר), וגם בין הנוסחים שנעשה בהם שימוש מזדמן כלולים כ"י גדח, אלא שלוגר לא הבחין שאלה שרידים של סידור רשב"ן. לוגר עשה שימוש מועט גם בסידור רשב"ן שנדפס שנים אחדות לפני פרסום ספרו, וגם לשונות התפילה שבו לא הבליטו קווי ייחוד החורגים ממסגרת חילופי נוסח שגרתיים בין כתבי היד שבגניזה.

37 בין קטעי הגניזה יש קטעים מספר בכתב יד ספרדי שזמנם המשוער קודם לתאריך כתבי היד הספרדיים השלמים, וגם קטעים מעטים בכתב יד המאופיין כשייך לאיזור צפון אפריקה. המידע הפליאוגרפי נמסר על ידי ד"ר עדנה אנגל.

38 סופר כ"י לונדון רגיל היה כנראה להוסיף "באהבה" ואף רשם את המילה, אולם מיד מחקה

גורסים כאן כלום, וכך גם בכמחצית מנוסחי הברכה שבסידורי הגניזה.³⁹ העובדה שהלשון "למען שמו" היא ייחודית לסידור זה מעלה את האפשרות שהיא הנוסח המקורי של סידור רשב"ן, והעדרה בעדי הנוסח האחרים הוא בהשפעת הנוסחים המקובלים שלא גרסו מילים אלה כלל, אך אין בכך הכרע.

כתב יד לונדון ועוד שישה כתבי היד אגדהות גורסים "מלך רחמן עוזר מושיע ומגן". מקום זה בברכה מאפשר להוסיף תארים שונים בקלות יחסית, ועל כן רבו כאן הנוסחים.⁴⁰ אולם מסתבר שצירוף זה קשור דווקא למסורת הנוסח של רשב"ן ולסביבה שבה התחבר סידורו. מתוך כ-180 קטעי גניזה על פי מנהג בבל עשרה קטעים גורסים צירוף זה, ושבעה מהם הם עותקים מסידור רשב"ן.

בברכת גבורות נוקטים כ"י לונדון וכתבי היד אהוז את סדר התארים "רופא חולים וסומך נופלים", וזה כנראה הנוסח העיקרי של הסידור. הסדר הרווח בברכת הגבורות הוא כידוע "סומך נופלים ורופא חולים", אך הסדר שבא בסידור רשב"ן קיים בכמה עשרות סידורים אחרים מן הגניזה, כולל רוב עותקי סידור רס"ג. ראוי לציין שסדר זה בא בכל עדי הנוסח של מנהג ארם צובה.⁴¹ באשר לתואר "משען לאביונים" הנוסחים מתפלגים כמעט שווה בשווה. כ"י לונדון ושלושת הקטעים וזח אינם גורסים מילים אלה, ושלושה קטעים גורסים אותן. מסתבר שבאזורים שנעשה בהם שימוש בסידור רשב"ן התקיימו שני הנוסחים. כ"י אוקספורד נמנה כאן עם עדי הנוסח שגורסים "משען לאביונים", ואולם בתפילת המוסף של ראש השנה אין הוא גורס מילים אלו. עובדה זו צריכה ללמד שבענייני תפילה אין להסיק מסקנות מחילוף נוסח אחד, אלא יש לצרף נוסחים מספר לכדי תמונה מקיפה יותר. "משען לאביונים" מצוי גם במנהגי ארם צובה ופרס,⁴² אך בהם באים גם תארים נוספים.

בכל עדי הנוסח של ברכת התשובה (כ"י לונדון, אבגדו) נוספה המילה "רצויה" במשפט "והחזירנו בתשובה שלמה רצויה לפניך", והיא בוודאי חלק מן הנוסח המקורי של הסידור. מילה זו מצויה בעוד כחמישה עשר קטעי גניזה מזרחיים לא קדומים שאינם סידור רשב"ן, והיא ככל הנראה תוספת מאוחרת הבאה לסיים את לשון גוף הברכה מעין החתימה. יש לציין שהמילה "רצויה" מצויה גם בנוסחי ארם צובה ופרס.

בברכת הגאולה מביא כ"י לונדון תוספת של שתי מילים: "וקנא קנאתינו", וכך גם קטע א. אולם ארבעה כתבי יד אחרים אינם נוקטים תוספת זו. מילים אלו באות בעוד 3

ורשם על מקומה את המילים "מלך רחמן". לשון זו מצויה רק בעוד קטע גניזה אחד שאינו סידור רשב"ן: כ"י קמברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 157.144.

39 ראה לוגר (לעיל, הערה 36), עמ' 48. מילים אלו אינן באות גם בסידור רס"ג.

40 ראה וידר, "לחקר נוסח העמידה במנהג בבל הקדמון", סיני, עח (תשל"ו), עמ' קא-קב, הערות 15, 18, נדפס בשנית בתוך וידר (לעיל, הערה 8), עמ' 69-70. לוגר (לעיל, הערה 36), עמ' 48-49, מציין שלושה עשר צירופים שונים של תארים במקום הזה.

41 ההשוואה למנהג ארם צובה נעשתה על פי כ"י אוקספורד Marsh 90, קטלוג נויבויר 1146, כ"י סינסינטי, היברו יוניון קולג' 407 ושני הדפוסים הראשונים ונציה 1527 ו-1560.

42 בהשוואה לנוסח פרס השתמשתי במהדורתו של שלמה טל "נוסח התפילה של יהודי פרס: מהדורה מצולמת של כתב יד אדלר ENA 23 שבבית המדרש לרבנים באמריקה", ירושלים, תשמ"א, וכן בכ"י ניו יורק, בית המדרש לרבנים ENA 5432.

קטעי גניזה שאינם סידור רשב"ן, אך תמיד לאחר התוספת הרווחת יותר "ודון דיננו". שתי תוספות אלה (ועוד אחרות) מצויות בנוסח פרס וארם צובה. התוספת "וקנא קנאתינו" בלבד ייחודית, אפוא, לשני עדים אלה של סידור רשב"ן.

בברכת הרפואה השמיט ככל הנראה סופר כ"י לונדון את המילה "שלמה" המצויה בכל שאר העדים. גם בכל שאר קטעי הגניזה שאינם מסידור רשב"ן המילה "שלמה" צמודה למילה "רפואה". כ"י לונדון והקטעים אבג גורסים "נאמן ורחמן", ויש להניח שזה הנוסח המקורי של הסידור. לשון זו, בניגוד ל"רחמן" בלבד שהוא הנוסח הרווח, או ל"רחמן ונאמן", באה בעוד 7 קטעים שאינם שרידים מסידור זה.

נוסח ברכת השנים בסידור רשב"ן הוא ייחודי בהשוואה לשאר נוסחי הברכה שבגניזה הקהירית. רק בו באות המילים "ותהא אחרייתה שובע ושלום וברכה" בלשון הברכה של הקיץ. מילים אלה מצויות בנוסח הברכה לחורף בסידור רשב"ן עצמו ובקטעי סידורים רבים נוספים מן הגניזה, אך אין הן באות אף לא בסידור אחד מלבד זה של רשב"ן בלשון הברכה של הקיץ. מלבד כ"י לונדון מעידים על לשון זו הקטעים אג, ואליהם אפשר לצרף גם את עדות כ"י וטיקן שגורס אותו נוסח בדיוק אך סדר הפסקאות בו שונה במקצת.⁴³ רק כ"י ד חורג מן הנוסח הייחודי הזה ונותן נוסח ברכה של קיץ המוכר גם בכמה כתבי יד מזרחיים אחרים שאינם קטעי סידור רשב"ן. נביא להלן את נוסח ברכת השנים לחורף בסידור רשב"ן על פי כ"י קמברידג', אוסף האוניברסיטה T-S Misc. 24.137A.4: "ברך עלינו יי אלהינו את השנה הזאת בכל מיני תבואתה ותן טל ומטר על פני האדמה ושבע את העולם כולו מברכות טובין ורוה פני תבל מעושר מתנות ידיך ושמור והציל את השנה הזאת מכל מיני משחנות] ומכל מיני פורעניות ותהי אחרייתה שובע ושלום וברכה עלינו כשנים הטובות ברוך אתה יי מברך השנים".⁴⁴

בברכת קיבוץ גלויות גורסים הקטעים אבד "מארבע כנפות הארץ אל נוח קדשך", ושלוש המילים הראשונות חסרות רק בכ"י לונדון. אף על פי שגרסת כ"י לונדון אפשרית – אין לה רע, ונראה שהיא שיבוש.

בברכת שומע תפילה (לונדון, א) מצויה לשון הבקשה הבאה: "ושמע נאקתינו כאשר שמעת נאקת אבותינו". לשון זו אינה ייחודית לסידור רשב"ן, וכמוה מצויים בגניזה בעוד כעשרים וחמישה שרידי סידורים; העתקתו של אף אחד מהם לא נעשתה לפני המאה ה-12. אם רצוננו לשער את אזור תפוצתו של נוסח זה ראוי לציין שכך הוא במנהגי ארם צובה ופרס, אלא שבהם הלשון של ברכה זו מורחבת יותר.

בברכת העבודה כל העדים (לונדון אהז) גורסים "ותחזינה עינינו... כמאז ברחמים". הלשון "ברחמים כמאז" היא הלשון הרווחת,⁴⁵ אך סדר המילים "כמאז ברחמים" מצוי בעקביות בכל עדי הנוסח של סידור רשב"ן ובעוד שלושה קטעי גניזה אחרים. גם

43 ראה במהדורה הנדפסת (לעיל, הערה 12), עמ' טו.

44 כתב יד זה, בן ארבעה דפים רצופים בחלקם ובאמצעם חסר גיליון אחד, מכיל: א. הוראות לתפילת מנחה ליום חול; ערבית לחול, מראשית התפילה ועד ברכת גאולה של ק"ש. ב. הוראות לתוספות המיוחדות לתפילת העמידה, לעיתויים שונים. השווה נוסח זה לנוסח כ"י וטיקן (מהד' חגי עמ' כד) המכיל תוספות אחדות.

45 ראה לוגר (לעיל, הערה 36), עמ' 175–176.

בהקשר ללשון זו ראוי לציין שכך הוא סדר המילים במנהגי ארם צובה ופרס,⁴⁶ אלא שבהם הלשון ארוכה יותר.

בברכת מודים, לאחר הפתיחה "מודים [...] אבותינו", באה הלשון: "על טובותיך אשר מעולם ועל חסדיך ורחמיך אשר מימי קדם", ורק לאחריה ממשיכה הברכה בלשון המקובלת במנהג בבל: "על חיינו המסורים בידך" וכו'. תוספת ייחודית זו מתועדת בכל עדי הנוסח האחרים מן הגניזה (אזטי), וכן בכ"י אוקספורד, לא רק בתפילת הערבית לראש השנה (ה)⁴⁷ אלא גם בנוסח הברכה שבא בסדר חנוכה בעת הדיון על השילוב של "על הנסים" בברכה.⁴⁸ אין ספק, אפוא, שזה הנוסח המקורי של הברכה בסידור רשב"ן, והנוסח המובא בכ"י וטיקן ובעקבותיו במהדורה הנדפסת אינו אלא עיבוד על פי הנוסח הבבלי המקובל.⁴⁹ לשון הברכה היא צירוף מובהק של נוסח ארץ ישראל ונוסח בבל. כך הוא נוסח ברכת מודים באחד מענפי הנוסח הארץ-ישראליים: "מודים אנחנו לך אתה הוא יי אלהינו ואלהי אבותינו על טובותיך אשר מעולם ועל חסדיך ורחמיך אשר מימי קדם, אם אמרנו מטה רגלינו חסדך יי יסעדנו, בא"י הטוב לך להודות".⁵⁰ בסידור רשב"ן צורפו, אפוא, שני המנהגים, קודם הלשון הארץ-ישראלית ולאחריה הלשון השגורה במנהג בבל "על חיינו המסורים בידך" וכו'. נוסח מעורב מעין זה מצוי גם בסידור על פי מנהג ארם צובה בכל עדיו. כך הלשון בכ"י Marsh 90:

מודים אנחנו לך שאתה הוא יי אלהינו ואלהי אבותינו על טובותיך אשר מעולם ועל חסדיך רחמיך אשר מימי קדם ועל חיינו המסורים בידך ועל נשמותינו מלכינו הפקודות לך ועל נסיך ונפלאותיך וטוביך ורחמיך וחסדיך שבכל עת ועת ערב ובוקר וצהרים הטוב כי לא כלו רחמיך והמרחם כי לא יתמו חסדיך מעולם ועל כולם יתברך <יתרומם> ישתבח שמך וזכרך מלכינו לעולם ועד כל החיים

- 46 במנהג ארם צובה יוצא מן הכלל הוא כ"י Marsh 90 שבו הלשון היא "ברחמים כמאז". במנהג פרס ראה חילופי הנוסח בעמ' 15.
- 47 כעין זה הלשון גם בכ"י אוקספורד Hunt. 449 (קטלוג נויבויאר 897), ח ע"ב.
- 48 ראה במהדורה הנדפסת (לעיל, הערה 12), עמ' עג-עד. יש לתקן במהדורה הנדפסת את לשון סוף הברכה על פי הרשום בכתב יד אוקספורד, סד ע"ב: "באמת אל ההודיות". מעין הלשון הזו גם בכ"י אוקספורד Hunt. 374 (קטלוג נויבויאר 898), כא ע"ב, אך לא בכ"י אוקספורד Hunt. 449 (קטלוג נויבויאר 897), כט ע"ב – ל ע"א, המביא נוסח מודים על פי המנהג הבבלי השגור.
- 49 יש לציין שבאותם המקומות כמו בכ"י אוקספורד גם כ"י וטיקן מביא את הנוסח הייחודי הזה בשינויים מסוימים. ראה דפים 62 ע"א-ע"ב, 115 ע"ב – 116 ע"ב בכתב היד.
- 50 מתוך כ"י סנט פטרבורג Evr. III B 1005.2-3. כן הוא בכ"י קמברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 235.157a; T-S NS 235.58; T-S NS 154.111; T-S 8 H 24.5. ראה ע' פליישר, "סידור השם המפורש: לנוסחי התפילה של בני ארץ ישראל בשבתות ובשבתות ראש חודש", תרביץ, סט (תש"ס), עמ' 311-312, 335. לשון הקבע "מודים [...] אשר מימי קדם" באה פעמים רבות גם בפתיחתן של ברכות מודים בנוסח מפויט. ראה לדוגמה: כ"י קמברידג', ספריית האוניברסיטה T-S Arabic 34.132; T-S 8 H 14; Or. 1081 1.54; Add. 3160.6; T-S NS J 503-505; T-S H 5.2. על פתיחת ברכות מודים מפויטות בלשון הפרוזאית הזו ראה ע' פליישר, "עיונים בבעיות תפקידם הליטורגי של סוגי הפיוט הקדום", תרביץ, מ (תשל"א), עמ' 50-51.

יודוך סלה באמת ויהללו לשמך כי טוב האל הטוב בא"י הטוב שמך ולך נאה להודות.⁵¹

תפילת שמונה עשרה נחתמת בפסוק "יהיו לרצון אמרי פי והגיון לבי לפניך יי צורי וגואלי" (תהלים יט:טו) שרבי יוחנן הורה לומר בסוף העמידה, במקביל לפסוק "ה' שפתי תפתח" וכו' (תהלים נא:יז) שיש לומר בתחילתה.⁵² שתי הפסקאות שבאות לפני הפסוק הזה בסידורי הגאונים, רב עמרם ורב סעדיה, ובסידורים רבים מן הגניזה, "אלהי נצור" ו"מלכנו אלהינו", אינן רשומות אף לא באחד מעותקי סידור רשב"ן. חיסרון זה אינו חריג בנוף הסידורים על פי המנהג הבבלי המזרחי, שכן שתי הפסקאות חסרות בעשרות קטעי סידור נוספים שעלו מן הגניזה.⁵³

ההוראה בערבית שבאה לאחר מכן זהה כמעט מילה במילה למה שהובא לעיל מכ"י וטיקן, ותרגומה: "אז יפסע אחור שלוש פסיעות בכריעה ויתן שלום לשמאלו, ואח"כ לימינו, ושלום זה הוא בכריעה בלבד. אחר ישתחוה על הארץ ויודה בחטאיו בהכללה ולא בפירוט. וזה סדר הוידוי". ההוראה לפסוע שלוש פסיעות לאחור ו"לתת שלום" קודם לצד ימין ואחר כך לצד שמאל מבוססת על מסקנת הסוגיה בתלמוד בבלי יומא נג ע"ב. בקביעה ש"נתינת שלום" צריכה להיות בכריעה בלבד (ולא באמירה בפה) ניכרת נימה פולמוסית, וכבר הוער עליה במחקר.⁵⁴ שני מרכיבים אלה של הנחיית היציאה מן התפילה הובאו בלשון שונה ומורחבת במקצת על ידי רב סעדיה בסידורו,⁵⁵ וכן בקטעי גניזה נוספים.⁵⁶ לעומת זאת, להנחיה להתוודות "בהכללה ולא בפירוט" בהקשר של ה"וידוי", או כפי שנהוג לכנותו ה"תחנון", טרם נמצאה מקבילה בסידורים הקדומים. הלשון לקוחה ממחלוקת התנאים במסכת יומא האם צריך "לפרוט את החטא" בוידוי יום הכיפורים.⁵⁷ בעניין זה חלקו, ככל הנראה, רב עמרם⁵⁸ ורב סעדיה, והדבר בא לידי

51 הלשון המעורבת הזו באה גם בסידור מנהג ארם צובה בכ"י סינסינטי, היברו יוניון קולג' 407, וכן בשני הדפוסים הקדומים של מנהג זה (ונציה 1523 ו-1560) בתפילת השחרית ובתפילת הערבית. בשלושת המקורות האלה בא בסוף הברכה גם "אל ההודיות", כמו בסידור רשב"ן.

52 ירושלמי ברכות ד:ד, ח ע"א; בבלי ברכות ד ע"ב, ושם ט ע"ב.

53 על מקומן של שתי הפסקאות האלה בסידורים הקדומים על פי מנהג בבל ראה א' ארליך וא' שמידמן, "פסקת 'מלכנו אלהינו' בסוף תפילת שמונה עשרה וברכת המזון: עיון במקורה, בנוסחה ובמעמדה", גנזי קדם, ג (תשס"ז), עמ' 9–28.

54 על כך ועל כל טקס היציאה מן התפילה ראה א' ארליך, "כל עצמתי תאמרנה": השפה הלא מילולית של התפילה, ירושלים: מאגנס, תשס"ג,² עמ' 116–117, ושם הערה 4.

55 סידור רס"ג (לעיל, הערה 6), עמ' כ.

56 ראה, למשל, כ"י ירושלים, הספרייה הלאומית Heb. 4° 577.4.95; כ"י ניו יורק, בית המדרש לרבנים ENA 3240.17; כ"י קמברידג', אוסף האוניברסיטה T-S AS 103.168. גם השיטה שלפיה אמרו "שלום" בפה ממש לימין ולשמאל, וכנגדה מתפלמסים כתבי היד האלה, מתועדת בגניזה. ראה לונדון, הספרייה הבריטית Or. 5557 T 11-16.

57 תוספתא יומא ד:יד; ירושלמי נדרים ה:ד, לט ע"ב; בבלי יומא פו ע"ב. ראה בהרחבה על עניין זה באנציקלופדיה התלמודית ערך "וידוי" כרך יא, עמ' תלט ואילך. תודתי לפרופ' י' בלידשטיין שעמו התייעצתי בעניין זה.

58 כך מובא בשמו בספר ארבעה טורים, או"ח, תרז.

ביטוי בסידוריהם. בסדר רע"ג מובאים הווידויים המפורטים על סדר הא"ב,⁵⁹ ואילו רס"ג כותב במפורש: "יקר בד'נובה ג'מלה בגיר תשכ"ץ", ובתרגום המהדירים שם: "יתודה את חטאיו בכללם בלי פירוט".⁶⁰ במילים אלה, כמעט במדויק, מורה ר' שלמה בן נתן על ה"וידוי" של כל יום, שגם הוא צריך להיאמר בלשון כללית בלבד. "סדר הוידוי" שבא בסידור רשב"ן דומה בלשונו ל"נפילת אפיים" שבסידור רס"ג (עמ' כד–כה), והוא מכיל מרכיבים שונים של "וידוי".⁶¹

לשאלת מוצאו של החיבור

כאמור, נוסח תפילת השמונה עשרה שבסידור ר' שלמה בן נתן שייך באופן ברור למנהג בבל שבמזרח אשר מאות מעדיו עלו מן הגניזה הקהירית. נוסח התפילה שהובא כאן על פי העדים של הסידור מן הגניזה, והדיון המפורט באחדות מן הברכות שבו, מלמדים על קיומם של מאפיינים ייחודיים בלשון התפילה שבסידור זה בהשוואה לנוסח התפילה שבסידורים האחרים מן הגניזה. דוגמאות מובהקות לכך מצויות בברכת השנים ובברכת ההודאה, אך גם בברכות אחרות יש נוסחים שהם אופייניים לנוסח התפילה שבסידור זה, אם כי אין הם בלעדיים רק לו. על בסיס ממצאים אלה אפשר לזהות קטעי תפילה כשייכים לסידור רשב"ן על פי לשון התפילה בלבד גם בקטעים שלא שרדה בהם לשון ההוראות. כזה הוא למשל קטע הגניזה כ"י קמברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 157.193, המתחיל בברכת הסליחה ומסתיים באמצע ברכת המינים, ונוסחו תואם את נוסח התפילה שבסידור רשב"ן.⁶²

יתרה מזו, אפשר להסתייע בממצאים שעלו בידנו לשם קביעת איזור חיבורו של סידור

59 ראה סדר רב עמרם גאון (לעיל, הערה 6), עמ' קס–קסא.

60 ראה סידור רב סעדיה גאון (לעיל, הערה 6), עמ' רנט.

61 ראה סידור רשב"ן (לעיל, הערה 12), עמ' טז–יז. על הכינוי "וידוי" למרכיב זה שלאחר העמידה השוו תוספתא ברכות ג:ו: "אבל אומר דברים אחר תפלה אפילו כסדר וידוי של יום הכפורים", וראה גם את תפילת "בתר צלותיה" של רבא: "אלהי עד שלא נוצרתי...", ועליה אומר התלמוד "והיינו וידוי דרב המנונא זוטי ביומא דכפורי" (ברכות יז ע"א). גם רב עמרם כותב בסידורו: "אבל בתר דמסיים צלותיה, אי בעי למימר ודוי, אי נמי מידי בעי, רשותא בידיה" (לעיל, הערה 6, עמ' כח). ראה ד' גולשמידט, "וידוי (אשמנו בדבור ראשון)", טורי ישורון, כ (תשל"א), עמ' 4–6, נדפס בשנית בתוך מחקרי תפילה ופיוט, ירושלים: מאגנס, תשנ"ו, עמ' 369–371.

62 בברכת הגאולה נוספו המילים "וקנא קנאחינו" כמו בכתב יד לונדון וכ"י א, בברכת השנים בא הנוסח הייחודי של סידור רשב"ן וגם שאר לשונות הברכות תואמות את הלשון השגורה בסידור זה. יש לציין שמכתיבת ידו של סופר כתב יד זה מצויים בגניזה הקהירית עוד קטעים מסידור רשב"ן. לדעת עדנה אנגל ממפעל הפליאוגרפיה העברית, ירושלים, ייתכן שזו כתיבת ידו של שלמה בן שמואל הדיין הלוי שאחת מהעתקותיו מתוארכת לשנת 1223. ראה קטע מכתיבת ידו בתוך: מ' בית-אריה בהשתתפות ע' אנגל וע' ירדני, אסופות כתבים עבריים מימי-הביניים, א, ירושלים: האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים, תשמ"ח, עמ' 79. נראה שגם כ"י קמברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 271.145, המכיל את הלשון המעורבת בברכת ההודאה, נשר מעותק של סידור רשב"ן, אך הקטע קטן מאוד ולא ניתן להכריע בדבר.

חשוב זה. בספרות המדעית מקובלת הקביעה שמקום פעולתו של רשב"ן הוא העיר סג'למאסה שבדרום מרוקו, וששם, או במקום אחר בצפון אפריקה, ערך את סידורו.⁶³ אולם לפני כחמש עשרה שנה יצא שלמה צוקר נגד הקביעה המקובלת הזו שהתבססה, לדעתו, על זיהוי מוטעה של ר' שלמה מחבר הסידור. לאור נתונים, רובם מן התחום הפליאוגרפי,⁶⁴ ההיסטורי והגאוגרפי, ייחס צוקר את חיבור הסידור למזרח, וליתר דיוק למערב פרס.⁶⁵ קביעתו זו נאמרה אמנם בפסקנות אך נתקבלה בהיסוס, כדרכם של חידושים, ועדיין הדעה המקובלת לא הסיטה את מקום חיבורו של הסידור למזרח.⁶⁶ ניתוח לשון תפילת שמונה עשרה של סידור רשב"ן מחזק את ייחוס הסידור למזרח, כדעתו של צוקר. ראשית יש לקחת בחשבון את ההשפעה של מנהג ארץ ישראל על לשון התפילה, כפי שעולה באופן מובהק מברכת ההודאה. על השפעת מנהג ארץ ישראל על סידור רשב"ן הצביע גם פליישר בהקשר למנהג לפתוח את תפילת הערבית של שבת וחג במזמור תהלים, כל מועד והמזמור המיוחד לו. למנהג ארץ-ישראלי זה נוכחות בולטת בסידור ארם צובה, אך גם סידור ר' שלמה בן נתן מביא אותו, אלא שבו מצוין שהדבר נהוג "בקצת המקומות" או אצל "מקצת אנשים".⁶⁷ דוגמה אחרת להשפעת מנהג ארץ ישראל על הסידור מצויה בדברי פרידמן בדיונו על נוסח "שטר כתובת שליחות" המובא בפרק כח של סידור רשב"ן, שמתקיימים בו יסודות האופייניים למסורת הכתובות הארץ-ישראליות ויסודות האופייניים למסורת הבבלית אלו לצד אלו.⁶⁸ לאור זאת יש להעמיד

63 ראשיתה של דעה זו לפני למעלה ממאה וארבעים שנה, עם קביעתו של מ' שטיינשניידר שמוצאו של מחבר הסידור הוא העיר סג'למאסה. מאז נתקבלה קביעה זו אצל כל החוקרים שעשו שימוש בסידור זה. יוסף טובי (לעיל, הערה 10) היה הראשון שבדק באופן מקיף את הסידור והעניק לדעה זו ביסוס מחודש. על השתלשלותה של קביעה זו ביתר פירוט ראה אצל צוקר (לעיל, הערה 10), עמ' 742–743.

64 צוקר (לעיל, הערה 10), עמ' 737 ; 743–744, מציין את העובדה שכל קטעי הגניזה המזוהים כשייכים להעתקות של סידור רשב"ן כתובים בכתיבה מזרחית, כולל כ"י אוקספורד של הסידור שכאמור הועתק מסידור בכתיבת ידו של ר' שלמה בן נתן עצמו. קביעה זו נכונה גם לכל קטעי הגניזה הנדונים כאן.

65 ראה צוקר (לעיל, הערה 10). מ"ע פרידמן דחה אמנם את אחת מראיותיו המרכזיות של צוקר, אך שאר ראיותיו בעינן עומדות. ראה מ"ע פרידמן, "הערה בדבר מקום חיבור הסידור של ר' שלמה בר' נתן", קריית ספר, סח (תשנ"ח), עמ' 151–154. ראה גם מ' בן-ששון, צמיחת הקהילה היהודית בארצות האסלאם, קירואן 800–1057, ירושלים: מאגנס, תשנ"ו, עמ' 177.

66 ראה, למשל, את כותרת המהדורה הנדפסת של ש' חגי (לעיל, הערה 12), ואת תגובתו של חגי לדברי צוקר במבוא הקצר של המהדורה. ראה גם: S.C. Reif, *Problems with Prayers: Studies in the Textual History of Early Rabbinic Literature*, Berlin & New York: W. de Gruyter, 2006, pp. 16, 348. ואולם, נראה שלאחרונה חזר בו טובי עצמו מן הקביעה החד משמעית בדבר ייחוס הסידור לסג'למאסה. ראה י' טובי, "נוסח התפילה של יהודי תימן", תימא, ז (תשס"א), עמ' 38, 42.

67 ראה פליישר (לעיל, הערה 4), עמ' 208–210, וכן בסידור הנדפס (לעיל, הערה 12), עמ' ל, מד ועוד.

68 ראה M.A. Friedman, *Jewish Marriage in Palestine – A Cairo Geniza Study*, II, New York & Tel Aviv: Tel Aviv University, 1981, pp. 114–129.

נוסח תפילת שמונה עשרה בסידור ר' שלמה בן נתן ושאלת מוצאו של החיבור כה

את השאלה היכן במאה ה-12 עשויה להיות השפעה כה עמוקה למנהג ארץ ישראל שתיתן את רישומה בסידור רשמי של חכם כדוגמת ר' שלמה בן נתן. בהקשר שלנו אך טבעי הוא להצביע על ארם צובה וסביבתה.⁶⁹ על מנהג ארם צובה כותב פליישר:

מבין כל נוסחי התפילה ששרדו עד לתקופת הדפוס – מנהג זה (ארם צובה) הוא ה"מחסן" הגדול והאותנטי ביותר של מנהגות ארץ ישראל, ויש לראות בו נציג מאוחר של נוסחם הקדום של בני ארץ ישראל.⁷⁰

כפי שהראינו לעיל, אותו עירוב הנוסח בין מנהג ארץ ישראל למנהג בבל שקיים בלשון ברכת ההודאה שבסידור רשב"ן קיים גם בנוסח הברכה שבסידור ארם צובה. בהקשר לנוסחים אחרים בתפילת שמונה עשרה, שאינם בהשפעת מנהג ארץ ישראל, הראינו גם קרבה ברורה בין לשון התפילה בסידור רשב"ן לבין לשון התפילה במנהג ארם צובה (ובמידה פחותה יותר במנהג פרס). כך בברכות: גבורות, תשובה, גאולה, שומע תפילה והודאה. קרבה זו אינה באה לטשטש את העובדה שנוסח ארם צובה שונה, ובדרך כלל מפותח יותר בהרבה מלשונותיו, בהשוואה לסידור רשב"ן, אך נראה שסידור רשב"ן צמח בסביבה שאינה רחוקה מאיזור ארם צובה במאה ה-12, כמאתיים שנה ויותר לפני נוסח ארם צובה כפי שהוא בא לידי ביטוי בכתבי היד של מנהג זה ובדפוסיו הראשונים. כאמור, צוקר הציע את מערב פרס כמקום חיבורו של הסידור. יש להזכיר גם את הערתו של פרידמן על מוצאה של משפחת אביו של ר' שלמה מג'ביל שמצפון לבירות.⁷¹ לאור הממצאים שעלו בידנו יש לחזק את דבר מוצאו של החיבור במאה ה-12 מסביבה זו שבמזרח.

למסקנה זו, המחייבת עדיין בדיקה נוספת על פני הסידור כולו, השלכות מרחיקות לכת על חקר התפתחות נוסח התפילה, וכן על חקר עניינים נוספים הנדונים בסידור רב היקף זה.⁷² קטעי הסידורים מן הגניזה, בייחוד על פי מנהג בבל, הגיעו לידנו בשפע בלתי רגיל, אך רובם ככולם מקוטעים וחסרי נתונים על המקום והזמן שנעשה בהם שימוש. כולם מסתופפים לעת עתה תחת הכותרת הכללית "מנהג בבל", ורק נתונים מעטים אפשרו עד

69 גויטיין מציין ערים שונות במצרים, בארץ ישראל ובסוריה שבהן התקיימו שני בתי כנסת, אחד שנהג על פי מנהגי הישיבה שבארץ ישראל ואחר שנהג על פי מנהגי ישיבות בבל. בחלק מן המקומות היה עד למאה ה-11 דווקא בית הכנסת הארץ-ישראלי הגדול מבין השניים. סביר שבמקומות אלו התקיימו באותה תקופה ולאחריה גם נוסחי תפילה שהושפעו משני המנהגים. ראה S.D. Goitein, *A Mediterranean Society*, II, Berkeley-London: University of California Press, 1967–1983, p. 6 ff. תופעה כזו לא הייתה קיימת בעיר קירואן שהייתה נתונה למרות בלעדית, כמעט, של ישיבות בבל. ראה מ' בן-ששון (לעיל, הערה 63), עמ' 156 ואילך.

70 פליישר (לעיל, הערה 4), עמ' 202 הע' 207.

71 ראה פרידמן (לעיל, הערה 65), עמ' 154.

72 ראה, למשל, את דיונו של נ' וידר על מנהג רחיצת הרגליים לפני התפילה שנזכר אצל מחברים שונים, כולל סידור ר' שלמה בן נתן (המהדורה הנדפסת [לעיל, הערה 12], עמ' ז), בספרו השפעות איסלאמיות על הפולחן היהודי, אוקספורד: ספריית מזרח ומערב, תש"ז, עמ' 12–13, נדפס בשנית בתוך: וידר (לעיל, הערה 8), עמ' 666–677.

כה להבחין בין ענפי משנה של מנהג רב תפוצה זה. סידורי רב עמרם ורב סעדיה היו עד כה אבני ציון עיקריות לאפיון טיפוסים סידורים על פי מנהג בבל. הצבת סידור ר' שלמה בן נתן במרחב הגאוגרפי שבין ארם צובא למערב פרס במאה ה-12 נותנת בידנו אבן ציון נוספת כדי לבחון ביחס אליה את קטעי הסידורים הרבים מקורפוס חשוב זה.